

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์มาทุกยุคสมัย อย่างไรก็ตามในระยะหลังมนุษย์กลับเป็นผู้ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติอยู่ในภาวะวิกฤต เนื่องมาจากความต้องการใช้ประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่สิ้นสุดของมนุษย์ ทำให้สมดุลธรรมชาติต้องเสียไปกระทั่งส่งผลกระทบต่อกลับมาสู่มนุษย์โดยตรง เช่น ภัยธรรมชาติ ปัญหาการขาดแคลนปัจจัยสี่ ฯลฯ โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งนอกจากมนุษย์จะได้รับประโยชน์โดยตรงจากป่าไม้ เช่น อาหาร ยารักษาโรค หรือที่อยู่อาศัย ฯลฯ ป่าไม้ยังเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร และความชุ่มชื้นในอากาศ ซึ่งมีผลต่อระบบนิเวศ จึงมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับมนุษย์อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

การแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เพื่อตอบสนองแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-7 ระหว่างปี 2504-2539 ของประเทศไทย (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2554) ตลอดจนการเข้ามาของกระแสบริโภคนิยมได้สร้างค่านิยม ความทันสมัย (Fashion) ในลักษณะกอบโกยทรัพยากรเพื่อตอบสนองความสะดวกสบาย และความสุขเฉพาะหน้า โดยไม่คำนึงถึงอนาคต การกระทำดังกล่าวเป็นการทำลายธรรมชาติ ทำให้สภาพของความหลากหลายทางชีวภาพลดลงซึ่งส่งผลกระทบต่อสภาพภูมิอากาศให้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว จึงเกิดโศกนาฏกรรมทางธรรมชาติต่างๆ ที่มนุษย์ไม่สามารถตั้งรับได้ทันทั่วทั้งที่ (ประสาน ตั้งสิกบุตร, 2543: 3-2)

การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการช่วยเยียวยาและปรับแนวความคิดของมนุษย์ให้ตระหนักถึงคุณค่าของการรักษาและคงอยู่ของทรัพยากรตลอดชั่วลูกชั่วหลาน ในส่วนของภาครัฐแม้จะมีนโยบายด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แต่เป็นไปในรูปของอำนาจจัดการแบบรวมศูนย์ในลักษณะการควบคุมและจัดระเบียบพื้นที่ เช่น การประกาศสิทธิเหนือพื้นที่ให้เป็นอุทยานแห่งชาติ วนอุทยาน เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ฯลฯ ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อรักษาสถานะทางนิเวศวิทยาของพื้นที่เอาไว้ (สำนักอุทยานแห่งชาติ, 2553) แต่จำนวนของพื้นที่ป่ายังคงลดลงทุกปี ขณะเดียวกันวิธีการจัดการพื้นที่ดังกล่าวของภาครัฐยังมีแนวโน้มที่กีดกันคนออกจากพื้นที่ดังในกรณีของนโยบายป่าไม้ในปี 2528 เป็นการปิดกั้นสิทธิที่ชาวบ้านพึงมีในการอยู่อาศัยร่วมกับธรรมชาติ ด้วยการประกาศเขตอนุรักษ์ครอบคลุมพื้นที่ทำกิน

และที่อยู่อาศัยของชุมชน ซึ่งเป็นการปฏิเสธตัวตนและการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรไปโดยปริยาย จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งมาจนถึงปัจจุบัน (วิจิตร ว่องวาริทิพย์, 2549-2550: 94; ศยามล ไกยูรวงศ์, 2542: 28)

การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนเป็นแนวคิดที่ถูกนำมาใช้เพื่อทวนกระแสวิธีการจัดการของภาครัฐที่มีการกำหนดนโยบายและกฎหมายบนฐานความคิดที่ต่างกัน อีกทั้งยังเป็นการเสนอทางเลือกต่อการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น ซึ่งมีหลากหลายวิธีการด้วยกัน วิธีการหนึ่งที่ถูกนำมาใช้คือการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หรือสัญลักษณ์ทางจิตวิญญาณ โดยการนำความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา รวมทั้งความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอยู่ในวัฒนธรรมพื้นเมือง ตลอดจนภูมิปัญญาท้องถิ่น มาประยุกต์ใช้ในการนิยามความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติซึ่งให้ความสำคัญต่อความกตัญญูต่เวทิต และการตอบแทนคุณธรรมชาติ อันเป็นรากฐานและกลไกหนึ่งในการจัดการสิ่งแวดล้อมโดยชุมชน ซึ่งที่ผ่านมามีตัวอย่างให้เห็นพอสมควรเช่น พระครูมานัสสีพิทักษ์ รองเจ้าคณะจังหวัดพะเยาและเจ้าอาวาสวัดโพธาราม ตำบลศรีถ้อย อำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา เป็นผู้ริเริ่มนำพิธีกรรมแบบพุทธมาบวชต้นไม้ และสืบชะตาแม่น้ำ ในปี 2529 เพื่อทดแทนการดำเนินกิจการสัมปทานป่าไม้ ที่ก่อให้เกิดความแห้งแล้งในลำน้ำแม่ใจ พร้อมกับชาวบ้านได้รำลึกถึงผู้ที่ไถ่ถอนโพธิ์หน้าวัดนั้นมิอันเป็นไป เนื่องจากการกระทำดังกล่าวเทียบเท่ากับการฆ่าพระสงฆ์ หากมีผู้ละเมิดจะเกิดอาเพศเพราะเป็นการลบหลู่ อีกนัยหนึ่งถือเป็นการเตือนสติให้ตระหนักในความเชื่อต่อบาปที่จะเกิดตามมา จึงไม่มีผู้ใดกล้าล่วงล้ำพื้นที่ที่มีการทำพิธี นำมาสู่กระบวนการฟื้นฟูป่าที่กำลังเสื่อมโทรมให้กลายเป็นป่าที่สมบูรณ์ดังเดิม (เกษริน สุขตัว, 2545)

นอกจากนี้ยังมีการสร้างวาทกรรมของผู้นำฝ่ายสงฆ์ เพื่อคัดค้านการกั้นพื้นที่ป่าของภาครัฐ โดยอ้างสิทธิในพื้นที่ด้วยการนำความเชื่อ รวมถึงสัญลักษณ์ทางศาสนาผนวกเป็นส่วนหนึ่งของทรัพยากรธรรมชาติ ดังเช่นกรณีของพระประจักษ์ กุศลจิตโต ซึ่งในปี 2527-2528 รัฐบาลได้กำหนดนโยบายป่าไม้แห่งชาติ โดยกรมป่าไม้ผลักดันให้ชาวบ้านอพยพออกจากพื้นที่ป่าในเขตป่าสงวนแห่งชาติดงใหญ่ อำเภอประคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เพื่อดำเนินการ โครงการปลูกสร้างสวนป่ายุคปฏิวัติร่วมกับเอกชน พระประจักษ์และชาวบ้านได้ต่อต้านและเรียกร้องความชอบธรรมในสิทธิทำกิน โดยอาศัยสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา อันได้แก่การนำผ้าเหลืองมาบวชต้นไม้ตามฐานความเชื่อเดิมที่ว่าต้นไม้แต่ละต้นจะมีวิญญาณศักดิ์สิทธิ์สิงสถิตอยู่ทำให้บริเวณดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ หากทำอันตรายต่อต้นไม้จะถือเป็นการกระทำอนันตริยกรรม ท้ายที่สุดผลของการต่อสู้ของพื้นที่ดังกล่าวได้รับการประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า โดยชาวบ้านสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้ แต่สามารถเข้าทำกินได้ในส่วนของพื้นที่ป่าใช้สอยเท่านั้น (Ivarsson, 2001 อ้างในสันฐิตา กาญจนพันธุ์, 2547: 135)

จากตัวอย่างการเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติข้างต้นพบว่าต่างมีสาเหตุมาจากแรงผลักดันในการรุกกล้าพื้นที่จากภายนอกก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชน เพื่อต่อต้านการใช้อำนาจของรัฐ ชุมชนจึงอาศัยความเชื่อและสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนามาเป็นเครื่องมือในการทำให้พื้นที่ธรรมชาติกลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นวิถีทางในการจัดการสิ่งแวดล้อมเริ่มปรากฏให้เห็นเพิ่มมากขึ้นในปัจจุบัน

ในกรณีของหมู่บ้านแม่แอน ตำบลห้วยทราย อำเภอ แม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ การค้นพบรอยพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปหัตถ์แห่งใหม่ บริเวณต้นน้ำของอ่างเก็บน้ำบ้านแม่แอน เป็นจุดเริ่มต้นนำไปสู่การจัดการสิ่งแวดล้อมในอีกรูปแบบหนึ่งในโดยนำสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนามาเสริมความเข้มแข็งภายในชุมชน และสร้างความหมายให้บริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ผ่านการผลิตซ้ำความเชื่อ ผูกเรื่องเล่าหรือนิทานพื้นบ้านและอำนาจเหนือธรรมชาติที่ฝังลึกอยู่ตามป่า แม่น้ำเข้ากับพื้นที่ ยังผลให้ชาวบ้านและบุคคลภายนอกเกิดความเคารพยำเกรงต่อป่าชุมชนที่อยู่โดยรอบ ซึ่งในอดีตมีการเข้าไปตัดไม้เพื่อทำการค้า โดยจากการสังเกตและการติดตามในช่วงระยะเวลาหนึ่งพบว่ารอยพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ ห้วยหลวงแม่แอน เป็นการสร้างสัญลักษณ์ที่นำไปสู่การปรับปรุง และการเปลี่ยนแปลงลักษณะพื้นที่ทางกายภาพโดยรอบ ซึ่งเริ่มเกิดกระบวนการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และเห็นแนวโน้มเกิดการจัดการสิ่งแวดล้อมรอบบริเวณพื้นที่รอยพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ ห้วยหลวงแม่แอนทำให้ชาวบ้านไม่กล้าเข้าไปรบกวน หรือตัดไม้ทำลายป่า เพราะกลัวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือกฎแห่งธรรมชาติลงโทษ ทรัพยากรธรรมชาติจึงอยู่อย่างยั่งยืน อีกทั้งเป็นจุดเริ่มต้นของชาวบ้าน โดยร่วมใจกันดูแลรักษาและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นต้นน้ำที่จะคอยหล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ต่อไป

ดังนั้น การศึกษาครั้งนี้จะพิจารณาขั้นตอนหรือกระบวนการ ตลอดจนวิธีคิดในการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อทำความเข้าใจการจัดการสิ่งแวดล้อมภายใต้ความคิดที่เกี่ยวข้องกับประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนา โดยอาศัยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ จากกรณีศึกษารอยพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ห้วยหลวงแม่แอน ตำบลห้วยทราย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งข้อมูลที่ได้จากการสังเกต ติดตาม และการบรรยายเหตุการณ์ ความคิดของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้จะช่วยสร้างความเข้าใจกระบวนการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่มีผลต่อการจัดการสิ่งแวดล้อมภายในชุมชน ซึ่งแฝงเร้นไปด้วยการสร้างอำนาจและสิทธิอำนาจโดยชอบธรรมในการจัดการสิ่งแวดล้อม ร่วมกับภาครัฐต่อไป

1.2 คำถามของการวิจัย

1.2.1 หมู่บ้านแม่แอนมีกระบวนการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างไร

1.2.2 ปัจจัยใดบ้างที่ส่งผลต่อกระบวนการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติรอยพระพุทธบาทและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ ห้วยหลวงแม่แอน

1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.3.1 ศึกษากระบวนการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์สู่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่รอยพระพุทธบาทและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ ห้วยหลวงแม่แอน

1.3.2 เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่เอื้อต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน บริเวณรอยพระพุทธบาทและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ ห้วยหลวงแม่แอน

1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ

พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ หมายถึง พื้นที่ที่ถูกให้ความหมายโดยชุมชนและเกี่ยวข้องกับตำนานความเชื่อ ตลอดจนพิธีกรรม ในการศึกษาครั้งนี้จะเน้นเฉพาะบริเวณพื้นที่รอยพระพุทธบาทและรอยพระพุทธรูปหัตถ์แม่แอน ตำบลห้วยทราย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ และอาณาบริเวณที่อยู่ห่างจากรอยพระพุทธบาทและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ รัศมี 5 กิโลเมตร

ความเชื่อ หมายถึง ความรู้ชุดหนึ่งที่อยู่ในระบบคิดของแต่ละบุคคล ซึ่งในการศึกษานี้หมายถึง ความเชื่อในเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มองผ่านพฤติกรรม และวัตถุประสงค์หลักของพิธีกรรม โดยในที่นี้หมายถึง ความเชื่อเรื่องพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องผี

การจัดการสิ่งแวดล้อม หมายถึง การกระทำใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม อาทิ การใช้ประโยชน์ การดูแล และการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ

สิ่งแวดล้อม หมายถึง สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยรอบรอยพระพุทธบาท และรอยพระพุทธรูปหัตถ์ ทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ อาทิ ป่าไม้ สัตว์ป่า แหล่งน้ำ และสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้น อาทิ สถานที่สำหรับเคารพสักการะรอยพระพุทธบาทและรอยพระพุทธรูปหัตถ์ พระเจ้าทันใจ รูปปั้นครูบาศรีวิชัย ศาลาพญานาค ศาลาเอนกประสงค์ กุฏิพระภิกษุ และพระธาตุ